

”Naturen, et pustehull i industrisamfunnet”

Foredrag av Wenche Spjelkavik

Begeistringsseminar for Nordlands historie

Sulitjelma 29.06.07

Jeg har mottatt et oppdrag om å holde et foredrag over naturbasert fritid i industrisamfunnet Sulitjelma, og arbeidsfolks forhold til de skader og ulemper svovelforurensning påførte lokalsamfunn og natur. Siden dette er spørsmål jeg aldri tidligere har studert, har jeg ved å gjennomføre et vidt spekter av tilgjengelige kilder, kommet frem til følgende fortelling:

Det er i år 120 år siden de første dynamittsalvene ga startskuddet for uttak av kobber, svovel og sink fra gruvene i Sulitjelma. Gruvesamfunnet ble bygd opp fra ingenting, her var det ødemark uten noen som helst infrastruktur. I løpet av få år vokste det fram et Sulitjelma som besto av en rekke små gruvesamfunn rundt om i fjellene, i tillegg til anlegg, boliger og administrasjon her nede ved Langvatnet.

Det var lange avstander innad i gruvebyen, og den kronglete transportlinjen ned til fjorden gjorde at Sulis på mange måter var stengt av fra omverdenen. Altså måtte fri tid benyttes i Sulitjelmaområdet. Det var først i 1972 da veiforbindelsen mellom Sulis og Finneid kom, at man kunne reise opp og ned dalen på eget initiativ.

Det som skilte Sulitjelma fra de fleste andre gruver de første 20 årene, var først og fremst verkets totale råderett over området. Fra Finneid, nede ved fjorden, og til langt inn på fjellene ved svenskegrensen, hadde Sulitjelma Aktiebolag all myndighet og kontroll. Gruveselskapet fikk allerede i 1892 en avtale med staten om full råderett over et 500 kvadratkilometer stort område, det gruveselskapet ofte kalte ”verkets territorium”.

Sulitjelma Aktiebolags territorium

Det innebar at verket eide brakkene som folk bodde i, de eide båtene og jernbanen mellom Sulitjelma og fjorden, de eide retten til jakt og fiske, handel, sykehus, og de hadde eget politi. De fleste privilegier i dette samfunnet ble forbeholdt de høyere funksjonærer, disse hadde for eksempel **eksklusiv rett til jakt og fiske på verkets territorium**, mens arbeiderne var utestengt frem til 1910.

I tiden før fagorganiseringen, så kjente befolkningen her knapt begrepet fritid. Fra starten av gruvedriften og frem til 1907, var arbeidstiden i Sulis inndelt i to skift, dag og natt. Man arbeidet fra 10 til 12 timer, men søndag var fri. Hva gjorde de da?

For å få et innblikk i hvordan folk levde her i de første 20 åra har jeg gjennomgått Sulitjelma historielags samling med intervjuer, utført av tidligere kommunerevisor Ivar Kristiansen. 129 personer er intervjuet, de aller fleste var her i "pionertiden". Intervjuene gir et utvetydig svar på spørsmålet, i de første 20 årene av gruvedriften ble ledige timer brukt til å drikke sprit, spille kort, og av og til danse.

På søndager, som jo var fri, ble det ofte arrangert slåsskamper mellom de ulike arbeidsstedene. På den tiden var det slik at ved Furuhaugen gruve var det samlet mange "rørosinger", på Hanken var svenskene samlet, og i Charlotta gruve kom de fleste fra Saltens fiskerbondestamme. Verst var det å møte guttene fra Charlotta gruve. De hadde nemlig en foldværing, Lars Benonisen, som var sterk som et troll og kunne bekjempe hvilke finlendere og svensker som helst.

Hovedinntrykket fra intervjuene er altså at alkoholmisbruket var omfattende. I et intervju fortelles det at en gjeng gruvearbeidere på Giken hadde bestilt en 80-liters dunk med brennevin til jul. Verket var alltid nøye med at det ikke ble utlevert klukkende varer før helgene, så det var først på selveste julaften at han Edvin og han Kristian dro ned fra fjellet, og til magasinet i Furulund, med en skikjelke på slep.

Da de var kommet like forbi kirka begynte kirkeklokkene å ringe jula inn;

"Jau, no e donken kommen, det e sekkert derfor de reng, sa han Kristian. Den samme Kristian hadde så godt forhold til spritleverandøren Funder i København, at da han giftet seg fikk han to spiseskjeer i sølv fra Funder.

Men samfunnet her endret seg, og en spesiell innvirkning hadde fagorganiseringen i 1907. På et av de aller første møtene i gruvarbeiderforeningen på Hanken, så reiste det seg en svenske på 22 år, og foreslo at foreningen skulle kreve stans i innførselen av sprit med verkets transportmidler til Sulitjelma. I løpet av våren gikk saken sin seiersgang rundt til de andre fagforeningene, og avstemningen i saken ga et overveldende flertall.

I svært mange intervju så sies det da også at etter fagorganiseringen ble det et mer **"velordnet liv i Sulis"**, før den tid **"var råskapen stor"**.

Det var først etter fagorganiseringen i 1907 at arbeiderne i Sulis fikk en viss råderett over seg selv og sine liv. Frem til da hadde det vært forbud mot å holde møter, og mot å stifte egne foreninger. Etter organiseringen blomstret foreningslivet opp, og en av de viktigste årsakene til det var jo først og fremst

innføringen av 8-timers arbeidsdag. Den gamle kampsaken, 8-timers arbeid, 8 timer hvile, 8 timer fritid, forandret arbeidernes hverdag. I Sulis så var det smelthytta som først fikk åttetimersdagen, allerede i 1907, så kom skeiderne i 1909, og fra 1913 fikk gruvearbeiderne åttetimers dag. Hvordan så arbeiderne på den nyvunne fritid?

Like etter det store møtet på Langvannsisen, så kom sekretæren i Norsk Arbeidsmandsforbund, Johan Karlgren, til Sulis og holdt agitasjonsmøte for de nyorganiserte. I et smekktfullt lokale var det dryppstilt da Karlgren med sammensnurpet strupe ropte ut over forsamlingen: **"Vi har nu 10 og 12 timers arbeidsdag, snart skal vi seire med 8 timers dag, og da forsetter kampen for 6 timers arbeidsdag."**

Da var det en sjokkert svenske bakerst i forsamlingen som spontant reiste seg og ropte til Karlgren, ”Nää, nu ble det för jävligt, hva fan ska vi gjöra då?” Svensken syntes det ble mye fritid. Ja, hva i all verden skulle de gjøre da?

I følge diskusjonsklubben Fremad som oppsto i Fagerli i 1909, var folk alt for opptatt av å danse i fritiden. Men noen forslag til endring hadde de ikke. Så de gikk over til å diskutere stemmerett for kvinnfolk og hva som ville skje hvis kjerringa kom inn i herredsstyret. Mannfolka måtte da bruke av sin fritid til husarbeide, noe gutta i Fremad mente ville gå bra bare de fikk opplæring i faget.

For fritid var **et mannsfenomen**, kun de kvinnelige skeiderne i Sulis var omfattet av luksusen. Kvinnfolk generelt hadde ingen avsatt fritid, og mange tok dessuten opp den geskjeft de var oppvokst med på bygda, nemlig å holde geiter og en del kyr. Geitholdet var på 1000 dyr på det meste, og det var først og fremst et resultat av den alltid vanskelige forsynings situasjonen av melk og ferskvarer i Sulis.

Nå skal det også sies at søndagsfri hadde i mange år før 1907, foruten slåsskamper, blitt brukt til tindebestigning og besøk på samenes sommerboplasser i fjellet. Både funksjonærer og arbeidere, kvinnfolk som mannfolk deltok i disse populære utfluktene. Nettopp i denne tidsperioden så fikk folk som kunne beherske naturen stor oppmerksomhet, både nasjonalt og lokalt. Men i Sulis var det ikke bare Fritjof Nansen man var opptatt av, for her hadde man i 1895 besøk av en vaskeekte polarforsker og geolog, nemlig Otto Nordenskjöld. Denne Otto hadde en mer berømt onkel, Adolf Gustav Nordenskjöld, som hadde forsøkt å krysse Grønlandsisen. På den turen hadde det deltatt to samer fra Sulisfjellet. Det var Pavva Tuorda og Lars Rassa fra Kvikkjokk. Disse lokale polarheltene var datidens kjendiser i Sulis, og Pavva Tuorda hadde dessuten et søskenbarn som jobba i gruva på Giken i mange år.

På slutten av 1920-tallet fikk man en ny kjendis her oppe. Det var fiskerlappen fra Mavas, Johan Abram Persson, som vant Vasaloppet i 1929. Johan Abram var ofte på Jakobsbakken for å proviantere, og traff da gruvearbeiderne med samme skiinteresse. I 1938 sendte IL Malm en søknad til Norges skiidrettsforbund, der de ba om tillatelse for at Johan Abram Persson kunne delta i nordnorsk mesterskap, som ble arrangert i Sulitjelma. Om det ble innvilget vet jeg ikke.

Mavassamer på Jakobsbakken

Sulisfjellenes samiske befolkning hadde en høy status blant folk her, de var jo mestrene i å beherske naturen og de var svært dyktige på ski. Dessuten hadde de viktige varer å

tilby, og for samene var gruvebyen en betydelig markedsplass. Hadde man et godt forhold til fjellfolket, kunne man også få benytte deres gammer når man drev med jakt og fiske, eller moltebærplukking. Mange samer tok også arbeidet i gruvene, og det var samer blant de fremste tillitsvalgte ved organiseringen i 1907.

Men i all denne idyll, så var det tross alt mye i Sulis som påminte om Helvete. Først og fremst gjaldt det svovelrøyken. Fra 1894 til 1905 så drev man med åpen røsting av malm for fremstille kobber. I løpet av et år la man opp ca 300 favner ved i hauger, oppå dette la man flere lag med malm. Så fyrte man på og fikk malmen til å ulme og brenne i om lag tre måneder. Denne prosessen skulle brenne bort svovelinnholdet i malmen, slik at man fikk mest mulig rent kobber tilbake.

Arbeidsmiljøet for de som jobbet på rostene medførte at de ofte blødde fra nese og munn. Svovelryken ble til svovelsyre når den kom i kontakt med fuktigheten i munn og nese. Under slike forhold var det vanskelig å holde på en fast arbeidstokk i smelthytta. Mange ble syke og reiste fra Sulis. Til og med funksjonærene i Furulund, klaget over sår hals og rennende øyne. De topografiske forholdene gjorde at røyken ofte fylte hele dalen, og situasjonen var til tider uutholdelig.

Den svenske dikter og journalist Pelle Molin, skrev i 1895 om et besøk i rostehusene i Fagerli: *”Vi försöka att se oss om inne i ett rosthus, men komma hostande och halvblinda tillbaka. Arbetarna äro mera vana.*

Og en de vante var **Johan Oskar Bjørkbom** fra Tornedalen, han arbeidet på rostene fra oppstarten av, og var kjent for å være sterk til å holde ut svovelryken. Det er fortalt at Bjørkbom en gang skulle reise på ferie. Men da han kom ned til kaia på Finneide var han så syk at han måtte snu heim til Sulis. Årsaken var at han ikke tålte så mye frisk luft. Det kan nevnes at Johan Oskar Bjørkbom fikk et oldebarn som i dag er direktør på smelteverket i Finnfjordbotten i Troms.

En annen historie om svovelrykens virkning har jeg funnet i arkivene etter fagforeningenes mannskor. Dette skjedde i kriseårene på 1930-tallet, da en del gruvearbeidere i Giken gruve ble omplassert til smelthytta. Deriblant var det en Beiarværing, som også var mannskorets dirigent og solist. Etter få dager på smelthytta var sangstemmen hans ødelagt. Korets styre tok saken opp med fagforeningen, som forhandlet med verket. Verket viste stor forståelse, og dirigenten fikk i stedet arbeid i Bursi gruve. At han da fikk en arbeidsvei på om lag to mil, tur retur heimen, er ikke nevnt som noe problem, han beholdt da i alle fall sangstemmen.

Det tok noen år før verket forsto at skulle de holde på sine arbeidere så måtte man også gi dem enkelte fordeler. Å gi fri tilgang til fjellene med fiskevatn og vilt var et tiltak, også muligheten for å kunne bygge seg **hytter utenfor det svovelforurensede området**, et annet. Verkets frislipp av fjellet resulterte til slutt i en av Nord-Norges største hyttekonsentrasjoner. Fra 1910 til 1920 ble det inngått 16 kontrakter om hyttebygging, fra 1920 til 1940 ble det inngått 189 hyttekontrakter. På midten av 1950-tallet fantes det om lag 250 fritidsbygg i fjellet, og derfra og frem til gruvekonsesjonens utløp i 1983 steg tallet til om lag 500 fritidsbygg.

Festekontrakten man inngikk med verket var unik, for første gang fikk man papir på at noe var privat i Sulis. Hvilke tanker verksledelsen hadde om arbeidernes hyttebygging kan man se av kontrakten, der det sto at det var forbudt *”å drive utsalg av spirituøse drikker eller mot lov og ærbarhet stridende trafikk”*.

Det var i de krisepregede mellomkrigsårene, med rasjonert arbeid, driftsstans, streik og lockout, at fjellene for alvor blir tatt i bruk. I perioder var folk ute av arbeid på månedsvis, og dermed ble det mye fritid. Nesten 200 hyttekontrakter ble jo undertegnet i disse årene. For mange var det nå også tid til intensiv jakt og fiske. Dette var en måte å skaffe seg rimelige

matforsyninger på, alternativt kunne man jo selge ryvene hos Kock i Bodø, og handle andre matvarer for gevinsten.

Det var i denne perioden at store gjenger med arbeidsledig ungdom la ut på ski til Mo i Rana, Arjeplog, eller Kvikkjokk. Det må her nevnes at avstanden mellom Sulis og Kvikkjokk, er den samme som fra Sulis til Bodø. Men det fantes til og med dem som gikk til Kazakstan i det gamle Sovjetunionen. Aksel Pettersen og Olav Sandvik spente skiene på seg utfor døra heime på Sandneshaugen, tok ut kursen mot øst, og ble borte i noen år:

”Folk va bra jævlig, de sa tel morsan at de hadd hørt at vi va tadd av vargen”, fortalte Aksel en gang. Det folk kunne ha fortalt til morsan, ho Anna Pettersen, om de hadde vist det, var at Aksel og Olav ble arrestert og fengslet, mistenkt for å ha myrdet ”Kongen av Afghanistan”.

Hytte i Diamanten

Foto: W. Spjelkavik

Årsaker til hyttenes popularitet

Jeg har forsøkt å se på fremveksten av fritidsboliger fra flere vinkler. Og kommet frem til at det var tre hovedårsaker til at hytteliv ble så populært. Det var **trangboddheten, eiendomsløshet og forurensning.**

Når det gjelder trangboddhet, så var underskudd av boliger et fenomen som varte fra starten og helt frem til 1970-tallet. Et eksempel fra arkivene; i løpet av 1937 og 1938 søkte 82 nygifte familier om leilighet, fire år senere sto 40 av disse fremdeles på lista over søkere. Samtidig hadde verket en liste over 56 brakker som var kondemnabile, men bebodde. I disse brakkene bodde 55 familier og 50 lauskarer.

Husmangelen medførte at det ofte bodde flere generasjoner i ei leilighet. Mine foreldre bodde i stua, mine besteforeldre og pappas hjemmeboende søsken hadde soverommet, kjøkkenet var felles. Det var ikke uvanlig å bo hjemme fra fem til ti år etter man giftet seg. I enkelte hushold kunne det være flere gifte barn, og opptil 4 generasjoner i ei leilighet.

Det er klart at hytta da ble et fristed for folk. Også et fristed fra alle naboer man hadde tett innpå seg, så dårlig lydisolert som leilighetene var.

”Nå må det bli slutt på dette svineri”, skrev en mann til verket, etter at naboene i leiligheten ovenpå hadde fått innlagt vannklosett like over kjøkkenbordet hans. Hans poengtering om at

maten og appetitten var dårlig nok i disse krigstider, ble tatt alvorlig av verkets bygningsavdeling, som sørget for lydisolering.

Det er også ofte blitt antydnet at hytta ikke alltid ble reist fordi folk var så interessert i friluftsliv, men derimot i et sexliv:

”Ho mamma og han pappa skal på hytta å gjør stygge teng”, sa ungene på Jakobsbakken når foreldrene en sjelden gang kunne dra alene på hytta.

Byggeskikk

I Sulis het det seg at du kunne legge pengeboka fra deg på koop, og du ville finne den urørt etter ei uke. Men la du en hammer, en pakke spiker eller en plankebit fra deg, så måtte du ikke snu ryggen til. Byggematerialer var det altså smått om. Det ble samlet materialer over alt, blant annet var dynamitt- og luntkasser veldig populære i mange år. Disse ble det bygget hytter og naust av. Hyttas materielle standard var ikke det viktigste, men å ha tak over sengeleiet. Etter hvert kjøpte folk ferdighytter av maskinlaftet plank, og disse ble levert fra Saltdal. 15 til 20 kvadrat var standard, og det var nok.

Ei eldre dame fortalte en gang at da deres nye hytte manglet dør, og slikt ikke kunne oppdrives, så tok de en dobbel ullfilt og spikret opp på et rammeverk. På den måten ble hytta tatt i bruk til påske. Belysning var ei gruvelampe av karbittypen. ”Og vi hadde det så koselig!”

De første årene var det svært vanlig at storfamilien gikk sammen om å bygge hytta. Jeg kjenner til flere eksempler der man hadde kontrakt innad i familien om at den første i søskenflokk som giftet seg, skulle få hytta for seg selv. Eller den som påtok seg å forsørge foreldrene på deres gamle dager, skulle bli eiere av familiehytta.

Dynamittkassehytte i Riseelva

I andre industrisamfunn besørget ofte arbeidsgiveren å bygge feriesteder for sine ansatte. Det skjedde ikke i Sulis, før på 1970-tallet. Giken Gruvearbeiderforeningen bygde en hytte for sine medlemmer i mellomkrigstiden, men hytta ble etter få år gitt i gave til Sulitjelma turistforening. For folk ville ha sitt private, noe de eide selv. Om hyttene var små, og koppene hanklause, spilte det en mindre rolle.

Hytta var altså for mange den eneste eiendom de hadde gjennom livet, for det betalte de kr 1 til verket per år, dette ble justert til kr 5 på 1970-tallet. Men den krona var nok til å gi folk en følelse av å være herre i eget hus. Det utviklet seg også en egen kultur med uskrevne regler for hvordan man skulle oppføre seg i fjellet. Det viktigste var å vise respekt for det

private ved hytta. Du skulle gå i stor ring rundt ei hytte for å komme forbi, du skulle ikke rope i skogen, du skulle aldri hogge trær eller plukke bær i nærheten av annen manns hytte. Frem til 1983 var retten til å eie hytte i Sulis forbeholdt folk som bodde her, og skulle du selge hytta var det verket som utpekte kjøperen.

Fjellet og hyttene var uten tvil et pusterom fra svovelrøyk og brunsvidd mark. Man trenger ikke lete lenge for å finne kilder som vitner om stor lokal motstand mot naturødeleggelsene og den belastning svovelutslippene var i bomiljøet. I 1917 krevde Sulitjelma samorganisasjon at verket måtte komme med forslag til hvordan man skulle redusere svovelutslippene. Samtidig krevde de "en sundhetsinspektør, eller tre sundhetsassistenter" for å overvåke forholdene. De fikk tre assistenter, i første omgang. Senere, på 1930 og 40-tallet, tok fagforeningene flere ganger opp spørsmålet om rensing av svovelutslippet med verket, uten resultat.

Svovelrøyk over Sulitjelma.

Foto: Ronald Fredriksen

Utenfor Sulis passet folk seg for å gi inntrykk av at man var kritisk. Helt frem til nedleggelsen av smelthytta i 1987 forsvarte folk driften. Det skyltes for det første at smelteverket hadde mange arbeidsplasser, men også det faktum at kobbersmeltingen bidro sterkt til lønnsomheten i gruveselskapet.

I turistforeningens julehefte fra 1938 hadde de en spørreundersøkelse blant tolv markerte menn i Sulis. Siste spørsmål var: "**har du et spesielt ønske for Sulis?**". De herrene som var knyttet til verksledelsen svarte at de ønsket seg stabile kobberspiser og funn av nye store malmforekomster. Blant arbeiderlederne svarte nesten alle at svovelrøyken måtte bort. Ikke smelthytta.

Jeg skal ta med at da smelthytta ble lagt ned i 1987 sto den for 10 prosent av Norges samlede utslipp av svoveldioksid.

I dag er mye forandret. Svovelrøyken er borte og vi holder på å gro igjen av skog. Etter at Sulitjelma Grubers konsesjon for gruvedrift hjemfalt til staten i 1983, ble fjellene åpnet for at folk utenfor lokalsamfunnet kunne kjøpe hytter her. Statskog ble den nye grunneier, og statsselskapet har ikke videreført verkets politikk som grunneier. Nå er festekontraktene en del av statsselskapets pengemaskin.

Ellers er to – tre kilometer i dag blitt mye lengre enn før, og folk ser tydeligvis på fritid som en knapp ressurs. Da må alt gå fort, og skiene har fått motor. Før håndsaget man jo all ved til oppvarming av hyttene, og i den mørkeste årstid var sjelden noen som brukte hytta, det var å sløse med ved og parafin. I dag har mange har fått strøm i hyttene, og da bruker man hytta mer om vinteren, og mindre i den lyse årstid.

De gamle hyttene er for lengst blitt til uthus – omlag 70 prosent av hyttene er i dag på mellom 45 og 70 kvadrat. Nå er bare hver femte hytte eid av Sulisfolk, og den gamle fjellkulturen er for det meste blitt borte.

Forfatteren av dette foredraget sitter i en hjemmesnekret kjelke på vei til fjells, påsken 1957.